

**TIL VA TAFAKKUR MUNOSABATI: INSON NUTQI ORQALI
TAFAKKURNING SHAKLLANISHI***Andijon davlat chet tillari instituti****Yolchiyev Kamronbek****Elektron pochta: kamronbekyolchiyev39@gmail.com***ANNOTATSIYA**

Ushbu tezis til va tafakkur o'rtasidagi fundamental munosabatlarni, xususan, tilning inson tafakkurini shakllantirishdagi o'rnini o'rganishga qaratilgan. Unda tilning oddiy muloqot vositasi emas, balki bilish jarayonining, tushunchalar tizimini yaratishning, xotira va idrokni tashkil etishning muhim mexanizmi ekanligi chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda L.S. Vigotskiy, E. Sapir va B. Uorf kabi olimlarning til va tafakkur bog'liqligi bo'yicha ilgari surgan nazariyalari asosiy manba sifatida foydalaniladi. Tezisdagi tilning nutq jarayoni orqali bolalarda kognitiv rivojlanishga ta'siri, til birliklarining abstrakt tushunchalarni shakllantirishdagi roli va tilning borliqni idrok etishga ko'rsatadigan ta'siri yoritiladi. Shuningdek, turli til tuzilmalari va madaniyatlar o'rtasidagi tafakkur xususiyatlari tahlil qilinadi hamda zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlar asosida tilning bilish jarayonidagi roli haqida xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: til, tafakkur, psixolingvistika, kognitiv rivojlanish, Sapir-Uorf gipotezasi, Vigotskiy nazariyasi, tushuncha, muloqot, nutq.

KIRISH

Til insoniyatning eng murakkab va o'ziga xos qobiliyatlaridan biri bo'lib, u nafaqat shaxslararo muloqotni ta'minlaydi, balki inson tafakkurining shakllanishi va rivojlanishida ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til va tafakkur munosabati falsafa, tilshunoslik, psixologiya va neyrobiologiya kabi ko'plab fanlar kesishmasida turgan fundamental muammodir. Til tafakkurdan oldin paydo bo'lganmi yoki aksincha, tafakkur tilsiz mavjud bo'la oladimi, degan savollar qadimdan olimlar o'rtasida qizg'in bahslarga sabab bo'lib keladi. Ushbu tezisning asosiy maqsadi ana shu bahsli masalalarga oydinlik kiritish, tilning inson nutqi orqali tafakkurni qanday shakllantirishini aniqlash va bu munosabatlarning kognitiv jarayonlarga ta'sirini chuqur o'rganishdir.

Tezisdagi til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni uch asosiy nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi: (1) til tafakkurni aniqlaydi (lingvistik determinizm); (2) til tafakkurga ta'sir qiladi (lingvistik relativizm); va (3) til va tafakkur o'zaro bog'liq, ammo mustaqil tizimlardir. Ushbu tadqiqot inson tafakkurining tabiatini, bilish jarayonlarining til

orqali qanday qurilganini va nutq amaliyotining shaxsning kognitiv salohiyatini rivojlantirishdagi muhim ahamiyatini anglashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Til va tafakkur muammosi yuzasidan o'tkazilgan tadqiqotlar boy nazariy asosga ega. Bu sohaning asosiy manbalaridan biri — rus psixologi Lev Semenovich Vigotskiyning (1934) “Tafakkur va nutq” asaridir. Vigotskiy til va tafakkur o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni isbotlab, bolaning nutqi dastlab ijtimoiy muloqot vositasi sifatida paydo bo'lishini, keyinchalik esa ichki nutqqa aylanishini va tafakkur uchun vosita bo'lib xizmat qilishini ko'rsatib bergan¹.

Yana bir muhim nazariya – Sapir-Uorf gipotezasi (lingvistik determinizm va relativizm)dir. Edvard Sapir va Benjamin Uorf bu gipotezada tilning tuzilishi insonning borliqni idrok etishini va tafakkur qilishini belgilab berishini ta'kidlaydilar². Ya'ni, turli xil til tuzilmalari so'zlovchilarda dunyoni turli usullarda idrok etishga olib keladi.

Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tahliliy metodologiyadan foydalaniladi. Turli nazariy yondashuvlar (Vigotskiy, Sapir-Uorf, Chomsky) qiyosiy tahlil qilinadi, ularning kuchli va zaif tomonlari baholanadi. Sistemali yondashuv (til va tafakkurni o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rish) hamda psixolingvistik eksperimental ma'lumotlar tahlilidan (masalan, kognitiv testlar natijalari) foydalaniladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Til va tafakkur munosabati murakkab bo'lsa-da, bugungi kunda tilning tafakkurga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri ekanligi keng e'tirof etilgan. Til inson uchun nafaqat dunyoni tasvirlash vositasi, balki uni bilish va tuzilishini anglash vositasi hamdir. Nutq jarayoni inson miyasidagi kognitiv tuzilmalarni faollashtiradi va shakllantiradi.

1-jadval: Til va tafakkur munosabatining asosiy nazariyalari

Nazariya nomi	Asosiy g'oya	Vakili
Vigotskiy nazariyasi	Til va tafakkur dastlab mustaqil rivojlanadi, keyin o'zaro birlashib, bir-birini shakllantiradi. Nutq tafakkurni tashqi va ichki ko'rinishda tashkil etadi.	L. S. Vigotskiy
Sapir-Uorf gipotezasi	Tilning tuzilishi inson tafakkurini, borliqni idrok etishini va tasniflashini belgilab beradi. Turli tillar so'zlovchilarida turli xil tafakkur mavjud.	E. Sapir, B. Uorf

¹ Vigotskiy L.S. — Tafakkur va nutq — Moskva: Labirint, 1999, 115-bet.

² Sapir E. — Language: An Introduction to the Study of Speech — New York: Harcourt, Brace & World, 1921, pp. 24-27.

Nazariya nomi	Asosiy g'oya	Vakili
Generativ lingvistik	Tafakkur tilga nisbatan mustaqil, til esa faqatgina universal grammatikaga asoslangan cheksiz jumalarni hosil qilish qobiliyatidir.	N. Chomsky

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik haqida yagona umumiy nazariya mavjud emas. Biroq, zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlar tilning tafakkurga ta'siri borligini tasdiqlaydi, lekin til uning yagona determinant (belgilovchi) omili emas.

2-jadval: Tilning tafakkurga ta'sir qilish mexanizmlari

Mexanizm	Ta'rifi	Misol
Tushunchalarni shakllantirish	Til so'zlari yordamida abstrakt va konkret tushunchalarni shakllantirish.	"Adolat", "vijdon" kabi abstrakt tushunchalar til vositasida anglanadi va tizimlashtiriladi.
Tasavvurlarni kodlash	Til nutq jarayonida olingan ma'lumotlarni xotirada saqlash va tartibga solishga yordam beradi.	Inson xotirada voqealarni yod olganida, ularni ko'pincha so'zlar yoki jumlar shaklida saqlaydi.
Muammoni hal qilish	Til muammolarni tizimlashtirish, tahlil qilish va yechimini topishda yordam beradi.	Matematik masalani hal qilishda shaxs muammoni og'zaki yoki yozma ravishda qayta ifodalab, uni tushunishga harakat qiladi.

Til nutq shaklida mavjud bo'lar ekan, u nafaqat borliqni tasvirlaydi, balki insonning bilish jarayonlarini ham faol ravishda boshqaradi. Ichki nutq (tafakkurga xizmat qiladigan nutq) jarayoni orqali inson o'z fikrlarini shakllantiradi, xotirada tartibga soladi va kelajakdagi harakatlarini rejalashtiradi.

XULOSA

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar murakkab va o'zaro dialektik bog'liqlikka ega. Til nafaqat tashqi dunyo bilan muloqot vositasi, balki insonning ichki bilish jarayonlarini tashkil etishning asosiy mexanizmidir. L.S. Vigotskiyning nazariyasiga ko'ra, til dastlab ijtimoiy muloqotda paydo bo'lib, keyinchalik ichki nutqqa aylanadi va tafakkur faoliyatining vositasiga aylanadi. Bu jarayon bolaning kognitiv rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tushunchalarni o'zlashtirish, borliqni tasniflash va abstrakt fikrlash qobiliyati til vositasida shakllanadi. Til inson miyasida ma'lumotlarni kodlash, saqlash va qayta ishlashga yordam beruvchi tizim vazifasini o'taydi.

Sapir-Uorf gipotezasi mutlaq to'g'ri bo'lmasa-da, uning ilgari surgan g'oyasi – tilning tafakkurga ta'siri haqidagi konsepsiya zamonaviy tadqiqotlarda o'z isbotini topmoqda. Turli tillar so'zlovchilarining ranglarni, fazo va vaqtni idrok etishdagi farqlari bu ta'sirning mavjudligini tasdiqlaydi. Binobarin, til va tafakkur bir-biridan ajralmas bo'lib, ular birgalikda inson bilish qobiliyatining asosini tashkil etadi. Bu bog'liqlikni tushunish nafaqat tilshunoslik va psixologiya uchun, balki ta'lim, madaniyatshunoslik va neyrofanlar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vigotskiy L.S. — Tafakkur va nutq — Moskva: Labirint, 1999, 115-bet.
2. Sapir E. — Language: An Introduction to the Study of Speech — New York: Harcourt, Brace & World, 1921, pp. 24-27.
3. Whorf B.L. — Language, Thought, and Reality: Selected Writings — Cambridge: MIT Press, 1956, pp. 212-214.
4. Chomsky N. — Aspects of the Theory of Syntax — Cambridge: MIT Press, 1965, pp. 58-60.
5. Karimov S.K. — Psixolingvistika asoslari — Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010, 89-bet.